

מבוא

המוסיקה נתפסה בכתבי אסתטיקנים רבים כ"טהורה" וכמופשטת שבכל האמנויות. במקביל אי אפשר היה להתעלם מהשפעותיה על הנפש ועל ההתנהגות. תכונות אלו של המוסיקה הדריכו אנשי דת, מיסטיקנים, רופאים, פסיכולוגים ומגיקונים, שרתמו לצורכיהם את יתרונותיה. בחיבור זה אני מבקש לתהות: כיצד אימצו פילוסופים ואנשי סוד יהודיים דתיים את אמנות המוסיקה במשך הדורות? ועוד: מה היא ביטאה וסימלה עבורם? שאלות אלו מחייבות לדון בהיסטוריה של מוטיב אסתטי מובחן בהגות היהודית. ואכן חיבור זה דן בהופעותיהם ובתהפוכותיהם של המוסיקה והמוטיב המוסיקלי בהגות היהודית לדורותיה.

כתבת היסטוריה אינטלקטואלית מוחלטת וחד-משמעית היא משימה בלתי אפשרית. בשורה של חיבורים התאמצתי להראות, כי כל מוטיב או סוגיה בהגות היהודית יוצר היסטוריה עצמאית. למשל, אם ננסה לכתוב את תולדות ההגות היהודית בימי הביניים מפרספקטיבה של הרעיון המשיחי, נקבל סיפור מסוים של זרימת רעיונות; אם ננסה לעשות זאת מהפרספקטיבה של האסטרולוגיה או של הכתיבה האזוטרית, נקבל סיפור שונה לחלוטין.¹ הווי אומר, ניתן ליצור כתיבות שונות של היסטוריה אינטלקטואלית, ובמילים אחרות ניתן להציבן כמפתח לגיבוש גישה דסטרוקטיבית מתונה. בספר שלפנינו אני מבקש לבחון את זרימת הרעיונות של ההגות היהודית ביחסה למוסיקה. הדיון בספר זה לא יהיה בהכרח כרונולוגי אלא ענייני, ויסווג לפי היבטים שונים של הופעת המוסיקה בהגות.

1 ראה ד' שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ז (מהדורה שנייה מורחבת תשס"ו); הנ"ל, אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ט; הנ"ל, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשס"ב. לדיון בעמדה זו ראה D. Schwartz, "Is It Possible to Write a History of Jewish Thought?", *The Annual of Rabbinic Judaism* 6 (2003), pp. 285-300. למאמר זה נכתבו מאמרי תגובה של רוברט אייזן, רפאל ישפה ודניאל לסקר. וראה Schwartz, "Response", *ibid.*, pp. 329-330.

לשילוב מוסיקה ודת עבר עשיר והופעות מגוונות.² מפגש של מוסיקה ויהדות נקרה כבר בטקסטים קדומים ביותר כמו בתנ"ך ובספרות החיצונית. לזיקה שבין המוסיקה ליהדות היבטים שונים, פרקטיים ועיוניים. עבודות אתנומוסיקולוגיות רבות ומאמרים באנציקלופדיות השונות דנו בגלגוליהן של מסורות מוסיקליות בעולם היהודי; טקסטים הגותיים מגוונים המתייחסים למוסיקה נתפרסמו במסגרות שונות. כל אלה התמקדו בממד הדיסציפלינרי המיוחד של חקר המסורות המוסיקליות. ניתוח שיטתי ופנומנולוגי של מעמדה של המוסיקה בהגות היהודית כמעט שלא הופיע בכתבתם של הוגים וחוקרים.

ניתנת האמת להיאמר: אי אפשר להשוות את המוטיב המוסיקלי בהגות היהודית למוטיבים כמו משיחיות או אסטרולוגיה וכישוף. מוטיבים רעיוניים אלו יצרו ויכוחים סוערים בתקופות שונות, ומרכזיותם איננה מוטלת בספק. משיחיות ואסטרולוגיה, למשל, תופסות מקום מובחן בדיוני מחשבת ישראל. כמעט שאין חיבור הגותי דתי מקיף, בתקופת ימי הביניים או בעת החדשה, שאיננו עוסק בסוגיה המשיחית. אסטרולוגיה מילאה מקום חשוב בדיוני הוגים בימי הביניים למצער. לעומת זאת המוסיקה היא מוטיב שאיננו ממלא מקום כזה. וכלשונו של ישראל אדלר, "אין ספק שלעומת העיסוק בענפי מדע אחרים גילו חכמי ישראל ענין שולי בלבד בחכמת המוסיקה".³ על כן בחינת מקומו של הרכיב התודעתי המוסיקלי בהגות היהודית נועדה לחשוף את דרכי התודעה ההגותית. כלומר אני מציג ניתוח פנומנולוגי של ההגות היהודית, שבו המוסיקה היא רכיב תודעתי מובהק, אחד מני אחדים. תודעה איננה מתמצה רק מהמהלכים המרכזיים שבה, אלא גם מהמוטיבים השוליים. על פי רוב מוטיבים כאלה נותרים בתחום הפריפרי, אך לעתים הם פורצים למרכז התודעה. אף על פי שמוסיקה כשלעצמה לא הייתה מוטיב כה מרכזי בהגות היהודית, היא נמנית עם רכיביה התודעתיים. לא מעטות הן הסיבות שבעטיין נדחקה המוסיקה לשולי התודעה, ונמנה אחדות מהן: ראשית, ההתרחקות מהמוסיקה נתפסה כהבעת אָבל על חורבן בית המקדש.⁴ שנית, העיסוק היצירתי והביצועי במוסיקה לא היה באופן יחסי רווח בחברה היהודית. שלישית, המוסיקה הדתית תפסה מקום חשוב בפולחן הנוצרי, ועובדה זו מיקמה חלק ניכר מהעיסוק המוסיקלי בתחום האסור. אנו נדון בהתמודדות הפולמוסית של הוגים עם עובדות אלה.

מבחינה מסוימת המצב לא השתנה גם בזמננו. מוסיקה כרכיב אסתטי איננו

2 ראה למשל, L. E. Sullivan (ed.), *Enchanting Powers: Music in the World's Religions*, Cambridge, MA & London 1997

3 י' אדלר, "מוסיקולוגיה ומדעי היהדות", תצליל יא (תש"ם), עמ' 24.

4 ראה א' שילוח, המורשת המוסיקלית של קהילות ישראל, יחידה 4, רמת אביב תשמ"ו, עמ' 17-19.

גורם רעיוני מרכזי אצל פילוסופים ואינטלקטואלים בחברה הישראלית. הדיונים האסתטיים בכתובה הפילוסופית האנגלו-סקסית והצרפתית אינם נדרשים בדרך כלל להיבטים מוסיקליים באופן יסודי. חוקרים דגולים בתחומי האסתטיקה והפילוסופיה האסתטית מתמקדים בעיקר באמנות הוויזואלית ובספרות כמצע למחקריהם. חוקרים אלו אינם דנים במוסיקה, וספק אם הם מכירים את מושגיה היסודיים ואת אדני התאוריה המוסיקלית. לעומת זאת הדיונים של חקר האסתטיקה במסורת הגרמנית והאוסטרית, למשל, כוללים על פי רוב ממדים מוסיקליים יסודיים. מחקר האסתטיקה בארץ, שהצמיח שורה של חוקרים חשובים כמו דב הרצנברג, רות לורנד ועדי צמח, ניזון בעיקר מהמקורות האנגלו-סקסיים והצרפתיים, והדיון המוסיקלי נעדר מהם כמעט לחלוטין. חוקרי הפילוסופיה היהודית מושפעים מבחינה זו מדרך המחקר בפילוסופיה הכללית. הקורא מבין, שמצב תרבותי זה טורד את מנוחתו. אף על פי כן אני טוען, שהתרחש תהליך האופייני לעתים לתולדות הרעיונות. המוטיב שנדחק אל השוליים בחיי המעשה של העולם היהודי, דהיינו מיעוט ההלחנה והניגון במשך הדורות, חזר וניעור בעולם הרוח. בהגות היהודית הדתית מופיע המוטיב המוסיקלי פעמים לא מעטות, ולעתים הוא משקף את אופי ההגות ששלעצמה. בפילוסופיה היהודית ובקבלה נוכחותו של המוטיב המוסיקלי היא עקיבה ובעלת משקל, ובכוונתי לעקוב אחר הופעות אחדות שלו.

עד היום עסקה קבוצה של חוקרים בתולדות המוסיקה היהודית ובמקומה של המוסיקה בכלל בכתבים יהודיים. עבודתם החשובה של חוקרים ומוסיקולוגים כמו אברהם צבי אידלסון, אריך ורנר, חנוך אבנארי, ישראל אדלר, דון הרן, אדווין סרוסי ואליהו שליפר התמצתה בתיאור היסטורי של המוסיקה היהודית, בחשיפת טקסטים מוסיקליים מתוך כתבי יד, ולעתים גם בניתוח ההיבטים הרעיוניים שלהם. אדלר אף תיעד בשיטתיות טקסטים המתייחסים למוסיקה בספרו המונומנטלי.⁵ הוא קבע בפסקנות: "אכן תחום המוסיקולוגיה הוא בעל אופי אינטרדיסציפלינרי *par excellence*".⁶ אולם החוקרים הללו לא התייחסו בעקיביות לנוחותה הכוללת של המוסיקה בהגות הפילוסופית ובהגות המיסטית היהודית, ובוודאי לא הציגו ניתוח ממצה של נוכחות זו. המוסיקולוגים אכן גילו עניין מזדמן בהיבטים הרעיוניים של המוסיקה, אולם חוקרי מחשבת ישראל מצדם לא הרימו את הכפפה. לפני כשלושים שנה הופיע ניתוח חשוב של המוסיקה בתאולוגיה של הספרות היהודית הקדומה

I. Adler, *RISM: Hebrew Writings Concerning Music*, München 1975 5

י' אדלר, "מוסיקולוגיה ומדעי היהדות" (לעיל הערה 3), עמ' 21. 6

מפרי עטו של קרל אריך גרוצינגר.⁷ באחרונה נדון ההיבט הוויזואלי בהגות היהודית בידי קלמן בלנד.⁸ אולם ההיבט המוסיקלי של המחשבה היהודית השיטתית לא משך את תשומת לב החוקרים.

בשנים האחרונות השתנה המצב בעיקר בזכות שני חוקרים, איש מחשבת ישראל ומוסיקולוג. דיונים שיטתיים בסוגיית הרכיב המוסיקלי בהגות היהודית החלו לקרום עור וגידים במחקריו של משה אידל. בשני תחומי מחקר חלוציים של אידל נוכח הגורם המוסיקלי:

- (א) הגותו של ר' אברהם אבולעפיה ונתיבי הקבלה האקסטטית;
 (ב) המגיה כרכיב בהגות היהודית.

אידל ניתח ניתוח טקסטואלי ותרבותי את גלגוליו של הרכיב המוסיקלי בקבלה ובמגיה. מבחינה מסוימת ניתן לומר, כי מחקריו הפזורים והפוריים של אידל יצרו את התשתית ויצקו את היסודות לתחום שספר זה עוסק בו.⁹ אמנם נכתבו עבודות אקראיות בסוגיית המוסיקה וההגות, אך על פי רוב לא התאפיינו עבודות אלה בנייתן מקצועי מובהק בכלים הדיסציפלינריים של מחשבת ישראל. מאז חיבוריו הראשוניים של אידל הופיעו זעיר שם זעיר שם התייחסויות של חוקרים אחרים לנושא.

המוסיקולוג אמנון שילוח חקר את ההיבטים התרבותי וההגותי של המסורות המוסיקליות היהודיות בהיבט הרחב, והציג חומר רב בעל זיקה רעיונית מובהקת. שילוח אף עיבד חומרים שחשפו מוסיקולוגים כמו אידלסון ואדלר, ולעתים מזומנות הצביע על חותמם בכתבי המחשבה היהודית. מחקרים רבים הקדיש שילוח לתקופת העיצוב של המחשבה היהודית בימי הביניים (מרס"ג עד לרמב"ם) ולתקופה הבשלה שלה (עד הגירוש מספרד). השלכות מחקריו של שילוח מתפשטות הרבה מעבר לידע המוסיקולוגי שהביא וניתח.¹⁰ עבודות נוספות של חוקרים כמו דון הרן ויהודית כהן פורסות יריעה רחבה בעלת זיקה עמוקה להגות העיונית. לאחר כתיבת שורות אלה יצא לאור ספרו של אבנר בהט, שיש בו סיכום היסטורי ותמטי של סוגיות בזיקת היהדות למוסיקה.¹¹

7 K. E. Grözinger, *Musik und Gesang in der Theologie der frühen jüdischen Literatur: Talmud Midrasch Mystik*, Tübingen 1982

8 K. P. Bland, *The Artless Jew: Medieval and Modern Affirmations and Denials of the Visual*, Princeton, NJ 2001

9 ראה רשימת ספרות בסוף הספר.

10 A. Shiloah, *Music and its Virtues in Islamic and Jewish Traditions*, Aldershot & Burlington 2007. ועוד יש לציין את היחידות שכתב לאוניברסיטה הפתוחה בקורס "המורשת המוסיקלית של קהילות ישראל" (ראה לעיל הערה 3).

A. Shiloah, *Jewish Musical Traditions*, Detroit, MI 1992. בחיבור זה הפניתי למהדורה העברית המורחבת. א' בהט, מוסיקה יהודית: שער לאוצרותיה וליוצריה, תל אביב תשע"ב.

בספר זה ברצוני להצביע על מגמות אחדות ביחס למעמדה של המוסיקה בהגות היהודית השיטתית לדורותיה. בכוונתי לבחון את מעמדה של המוסיקה, את ההערכות על חשיבותה ואת הופעותיה השונות כרכיב תאולוגי ומטאפיסי בהגות היהודית.¹² מבנה הספר הוא זה: בפרק הראשון אציג שורה של שאלות מתודולוגיות, ולאחר מכן אציע דיון בארבעה פרקים במגמות שונות שהופיעו בכתבי תאולוגים, פילוסופים ומקובלים. בפרק השני בכוונתי לעסוק בהערכות משתנות של המוסיקה בהגות היהודית. בפרק השלישי אבחן את חותמו המיוחד של עם ישראל בתודעת ההוגים בתחום המוסיקלי. בפרק הרביעי אעסוק בהיבט האינסטרומנטלי של המוסיקה, ככלי שרת להשגת מטרות דתיות ותועלתניות. בפרק החמישי אעסוק בעיקר בתפיסת המוסיקה כייצוג קוסמי, היסטורי ותאולוגי. בשלושת הפרקים האחרונים אדרש למקומו של הרכיב המוסיקלי בהגות היהודית הדתית המתחדשת בציונות בכלל ובציונות הדתית בפרט. דיון זה יציג פרספקטיבה מסוימת של חותם רכיב זה בחיים הדתיים המודרניים. הפרק השישי מציע הערות היסטוריות על המוסיקה בקרב הציבור הציוני הדתי. הפרק השביעי עוסק במעמדו של המוטיב המוסיקלי בהגות הציונית הדתית, ובמיוחד בהגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. הפרק השמיני דן ברעיונות שהעלו מלחינים מקרב הציבור הציוני הדתי. כאמור, אין בדיון שבחיבור זה כדי למצות את הסוגיה. כוונתי להציב קווי יסוד בלבד.

חובה נעימה לי להודות לשורה ארוכה של עמיתים שהעשירו אותי ברעיונות ובראינות, ובהם משה אידל, עטרה איזקסון, טלילה אלירם, הרב יצחק ארלנגר, גבריאל בירנבאום, בנימין בר־תקוה, אוריאל ברק, קרל א' גרוצינגר, זאב גריס, יהואש הירשברג, רפי ישפה, טובה כהן, שרה מנדל־יהודה, אברהם נחשון, דניאל סטטמן, יהודע עמיר, שמואל פיינר, גדעון פרוידנטל, יהודה קדרי ודניאל שוורץ. כן אודה לדינה ספראי (מנהלת ארכיון הקיבוץ הדתי) ולחיים קירש, שבינתיים הלך לעולמו. במיוחד ייזכרו לטוב הפרופסורים איתן אביצור, שעמד לימיני בכל בקשה והפצרה, משה חלמיש, שהעמיד לרשותי בנדיבות את רשימותיו, אליהו שליפר, שהחכים אותי בידע הרחב שלו, ואחרון חביב אבי שגיא, שדחק בי להרחיב את היריעה, והודות למאמציו קיבל הספר את צורתו הנוכחית. אבי בן־אמתי, בן השיח שלי זה שנים רבות, תרם בהומור שנון ובחן לבהירות הניסוח ולעקבות הטיעונים. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה.

12 מאמר ששימש יסוד לדיון בספר הוא ד' שוורץ, "מוסיקה והגות יהודית: הערות מבוא", בתוך א' אביצור, מ' ריצרב וא' סרוסי (עורכים), לבוש ותוך: המוסיקה בחוויית היהדות, רמת גן תשע"ב, עמ' 13–52.